

अक्षरबन

अध्यक्ष

प्र. प्रधानाचार्य डॉ. संजय साठे

संपादक

प्रा. डॉ. सिद्राम खोत

सह-संपादक

प्रा. बाळकृष्ण जाधव

प्रा. डॉ. संदीप किर्दत

सदस्य

प्रा. विशाल कांबळे

प्रा. तेजश्री पाटील

प्रा. सचिन सवने

ए.बी.एस. पब्लिकेशन, वाराणसी

46.	मानवतावादाचे पुरस्कार करणारे राजन खान यांचे कादंबरी लेखन	डॉ. राजेखान शानेदिवाण	156
47.	जयंत नारळीकरांची विज्ञान कादंबरी	प्रा. डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	161
48.	भारतीय स्त्रीवाद – स्वरूप व स्थिती	प्रा. डॉ. माधुरी गो. तानवडे प्रा. सुलाबाई मुढे	167
49.	आंबेडकरी विचारधारा प्रतिबिंबित परिवर्तनाचा ध्यास घेणारी 'राघववेळ'	डॉ.श्रीमती सिंधू जयवंत आवळे	170
50.	शांता गोखले यांच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणिवेचे स्वरूप	स्वाती प्रभाकर मगदूम	175
51.	1980 नंतरच्या मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्य	श्री.बाळासो आण्णा सुतार	179
52.	"तहान" कादंबरीतील रामकोर	प्रा. एम. वाय. पोवार	184
53.	डुबु डुबंग च्याय च्याय कादंबरीतील आदिवासी जीवन	सुकन्या सुनिल महामुनी	186
54.	गावठाण एक आकलन	प्रा. दिलीप महादू कोने	188
55.	आदिवासी कादंबरीची सामाजिकता	डॉ.दीपककुमार वळवी	191
56.	आंबेडकरवादी विचार धारेतून दलित जीवनाचे प्रतिबिंब : 72 मैल	प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	195
57.	ग्रामीण राजकारणाचे प्रतिबिंब : तणकट	प्रा.सचिन पोपट सवने	199
58.	मराठी कादंबरीमधून व्यक्त झालेला स्त्रीवाद	श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	204
59.	जागतिकीकरण आणि कृषिविषयक बदल	प्रा. सुलोचना बापू वाघमोडे	208
60.	खरडछाटणीतील शेतकरी आत्महत्येचा प्रश्न	भगवान बाळू लोखंडे	211
61.	निशाणी डावा अंगठा या कादंबरीतील मानवतावाद	प्रा. डॉ. बाबासाहेब पिरगोंडा नाईक	214
62.	समकालाचा वेध घेणारी कादंबरी – बांडगूळ आख्यान	प्रा. डॉ. यशवंत मारुती चव्हाण	216
63.	'जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी'	प्रा.सुकुमार दादू आवळे	219
64.	वामन परत न आला कादंबरीतील सांस्कृतिक मूल्ये	प्रा. बाळकृष्ण बंडू जाधव	222
65.	जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी	प्रा. डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	226
66.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे साहित्यविषयक विचार	प्रा.मिनाक्षी महारुद्रया हिरेमठ	228
67.	जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य	प्रा. डॉ. माधव मा. भोसले	232
68.	1980 नंतरच्या कथालेखिका	डॉ.कांबळे एस.एस.	236
69.	The Experiences of South Asian immigrants in Queen of Dreams	Dr. Sanjay Madhavrao Sathe	239
70.	Impact of Marxism on Indian English Novels after 1980	Mr. Waghadare, D. S	241

चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी
येथील दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रासाठी सादर केलेला शोधनिबंध
दि.27 व 28 फेब्रुवारी 2017

शोधनिबंधाचे शीर्षक : आंबेडकरी विचारधारा प्रतिबिंबित परिवर्तनाचा ध्यास घेणारी 'राघववेळ'

शोधनिबंध लेखक : डॉ.श्रीमती सिंधू जयवंत आवळे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर.
मोबाईल नंबर : 7057727999

प्रास्ताविक :

प्रज्ञासूर्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या जीवनात एक अभूतपूर्व अशी क्रांती घडवून आणली. बाबासाहेबांचा महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीदहन, काळाराम मंदिर प्रवेश, मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता आदीसारखी पाक्षिके, दैनिके, पुणे करार, गोलमेज परिषदेतील ठाम भूमिका, अस्पृश्यांसाठी मतदार संघाची मागणी, हिंदू कोडबील, धर्मातराची घोषणा व अखेर बौध्द धर्मात प्रवेश या सर्व सामाजिक, राजकीय लढ्यासोबत दलितांना त्यांच्या गुलामीची, दास्यत्वाची जाणीव करून देऊन त्यांच्यामध्ये आत्मभान जागृत करून शिक्षण घ्या, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा या मूलमंत्राचा उद्घोष करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या त्रिसूत्रीचे तत्व अवघ्या समाजाला देण्याचे महान कार्य केले. या सर्वकष क्रांतीचा एक परिणाम म्हणून दलित साहित्याची चळवळ मराठीमध्ये उभी राहिली. दलित समाजातील तरुणांची पिढी शिकू लागली आणि आपल्यावर व आपल्या समाजावर हजारो वर्षांपासून झालेला अन्याय, अत्याचार याला वाचा फोडण्यासाठी काव्य, कथा, आत्मकथन, नाटक, कादंबऱ्या आदीतून दबलेल्या आवाजाला, विचारांना वाट करून देण्यास सुरुवात केली. मराठी साहित्यात अभावग्रस्त समाजाच्या वेदनांना प्रथमच आकार येत होता. साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, नारायण सुर्वे, दया पवार, लक्ष्मण माने, उत्तम बंडू तुपे, भीमसेन देठे, बेबीताई कांबळे, हिरा बनसोडे, कुमुद पावडे, उर्मिला पवार, प्रज्ञा पवार, उत्तम कांबळे, आदींच्या लेखनीतून दलित समाजाचे जगणं, त्यांचा संघर्ष चितारला जाऊ लागला. उपरोक्त मराठी दलित साहित्यकांच्या यादीमध्ये 'नामदेव कांबळे' या नव्या विचारांचे आत्मभान असणाऱ्या कादंबरीकाराचे नाव आवर्जून घ्यावे लागते.

नामदेव कांबळे यांनी आपल्या प्रतिभेच्या सहाय्याने मराठी साहित्याला दर्जेदार साहित्य दिले. ग्रामीण जीवनातील अस्पृश्य समाजाचे जीवन त्यांच्या कथा, वेदनांसह मांडण्याचा त्यांनी ध्यास घेतलेला आहे. त्यातूनच मांग जातीत जन्मलेल्या 'रघुनाथ कळणू जाधव' याची कथा राघववेळ, ऊनसावली आणि सांजरंग या तीन कादंबऱ्यांमधून मांडली. या तिन्ही कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण जीवनाच्या व्यापक पटावर अस्पृश्यांचा जगण्यासाठीचा संघर्ष, ससेहोलपट, तगमग रेखाटली आहे. अस्पृश्यता हा मानवतेवरचा डाग आहे तो कायमपणे नष्ट करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. अर्थात रोजचं पोट भरण्याची भ्रांत असणाऱ्या अस्पृश्य समाजाला अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेणं ही गोष्ट तेवढी सोपी नव्हती हे सत्यच! पण शिक्षणाला पर्याय नाही. वाट तुडवत का होईना पण शिक्षणाचा रस्ताच अस्पृश्यांना आर्थिक विवंचनेतून मुक्त करू शकतो आणि आर्थिक स्थैर्य जीवनाला स्थैर्य प्राप्त करून देते. त्यातून प्रगतीच्या व ज्ञानाच्या नव्या वाटा खुल्या होतात. त्यामुळे नामदेव कांबळे यांनी रेखाटलेला मांग जातीतला रघुनाथ जाधव याने शिक्षणाच्या वाटेवर वाटचाल केलेली दिसून येते आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'शिक्षण घ्या, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या मूलमंत्राचा ध्यास आपल्या लेखनीतून दर्शित केलेला आहे. त्यांची 'राघववेळ' ही पहिली कादंबरी अनेक दृष्टीने महत्वाची ठरली. 1995 साली 'राघववेळ' या कादंबरीला साहित्य अकादमीचा आणि राज्य शासनाचाही पुरस्कार प्राप्त झाला

आणि अखिल मराठी साहित्य जगतातील शसिकोंचे, अभ्यासकांचे लक्ष या कादंबरी व कादंबरीकाराकडे वेधले गेले.

'राघववैळ' चे कथानक :

'राघववैळ' या कादंबरीत एका मांग कुटुंबाच्या दारिद्र्य, उपासमार आणि परावलंबित्व याच्या पार्श्वभूमीवर जगण्यासाठी चाललेला संघर्ष याचे चित्रण कथानकाच्या अग्रपंक्ताने चित्रित झाले आहे. हे कथानक मांग कुटुंबातील वसारी आणि डोंगरकिन्ही या दोन गावांच्या भोवती फिरता फिरता ग्रामीण जीवनातील किंवा या दोन गावातील विविध माणसे, जाती, रुढी परंपरा, सणवार अशा अनेक पातळीवर मांडताना दलित आणि उच्चवर्गीय समाजातील जगण्याच्या, जात मानसिकतेच्या प्रवृत्तीचे अनेक पदर उलगडत जाताना दिसते.

वसारी गावातील मांग वेढाळातील विधवा वाळंबी आपल्या कौसा, रघु आणि शीताराम या तीन मुलांचा मोठ्या कष्टाने सांभाळ करताना दिसते. ऐन तारुण्यात नवरा 'कळणू' याच्या जाण्याने हतबल, लाचार न होता, आपल्या मुलांना जगवणं त्यांच्यावर शिक्षणाचे संस्कार करणे ही वाळंबीच्या जगण्याची प्रेरणा होती. त्यासाठी दारिद्र्याशी दोन हात करीत फाटक्या संसाराला धीराने सावरण्यासाठी अखंडपणे कष्ट करणे, तिच्या कष्टाला आणि धडाडीला शीमा नाही नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर लहान दीर पायरुचा तिला व तिच्या कुटुंबाला फार मोठा आधार मिळत असतो. पायरुची बायको हरणी आणि वाळंबी या जावा-जावा असल्या तरी आणि विभक्त प्रपंच असला तरी सुख-दुःखाच्या प्रसंगाला एकमेकींना साथ देत होत्या. विधवा वाळंबी मुलांच्या भवितव्यासाठी स्वतःच्या मनाचा, देहाचा विचार न करता त्याग आणि समर्पणाच्या जाणीवेने स्वतः अखंडपणे जळत राहते. कितीही अडचणी आल्या तरी आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी, फीसाठी त्यांच्या कपड्यालत्यासाठी काहीना काही मार्ग काढते. पोटाची आणि शरीराची भूक भागवताना तिच्या मनाला प्रचंड यातना होतात पण ती कधी अनितीने वागत नाही स्वतःचे शील भ्रष्ट होवू देत नाही. मोहाचे प्रसंग उभे राहिले तर स्वतःला हरपू देत नाही. सोनकर मास्तरांनी रघुच्या कपड्यासाठी, फीसाठी पैसे दिले. त्या स्वाभिमानाची स्त्रीने त्यांचे पैसे मोलमजूरी करून फेडले. पावसाळ्याच्या दिवसात गरीब, दारिद्र्यात जगणाऱ्या माणसांवर अनेक आर्थिक संकटे दलत म्हणून उभी राहतात त्याला ही वाळंबीचे आयुष्यही अपवाद नाही. पावसाळ्यात मोलमजूरी नाही. त्यामुळे घरात भाकरीला पीठ नाही पण पोरांच्या पोटाला काहीतरी घातलं पाहिजे या जाणीवेने आंबाड्याची भाजी उकडून सर्वांची भूक भागविते. कौसा वाळंबीची मुलगी ती आईसोबत शेतात राबते. विटभट्टीच्या कामावर जाते. आईला मदत करत असते. शिक्षणाच्या बाबतीत मात्र तिची उपेक्षा होते. ऐन तारुण्यातील कौसा गावातील अनेकांच्या नजरेत भरू आणि सलूही लागते. तिच्या लग्नाची काळजी वाळंबीला लागलेली होती. पण डोंगरकिन्हीच्या यादवबरोबर लग्न होवून ती मिटते पण कौसाची सासू गजरी तिचा सतत रागराग करते. गजरी ही बाहेरख्याली बाई आहे. तिचे पंडितरावाशी अनैतिक संबंध असतात. आपल्या सुनेलाही त्याच वाटेवरून जाण्यासाठी ती प्रयत्नशील राहते. जाणूनबुजून गावातल्या भुजंगरावाच्या घरी कौसाला कांदे टाळायला पाठवते. एकटी कौसा त्याच्या तावडीत सापडते आणि ती तिच्यावर बलात्कार करतो. त्या प्रसंगाने कौसा भेदरून जाते, हादरून जाते पण हा प्रसंग ती नवऱ्याला सांगत नाही. मुकाटपणे गप्प बसते. कारण बाईची अब्रु महत्वाची. आपल्या नवऱ्याला हे समजले तर आपला संसार उद्ध्वस्त होईल ही भीती तिला अस्वरथ करते. पण या कारस्थानामागे आपली सासूच आहे हे तिला माहित असते. पण नंतर मात्र ती सावध पवित्रा घेते. स्वतःचे शील सांभाळण्याचा प्रयत्न करते. कारण कौसावर तिची आई वाळंबीचे संस्कार असतात. तसेच पायलीभर ज्वारीसाठी पायरुची बायको हरणीला देशमुखाकडून लैंगिक अत्याचार सहन करावा लागतो. म्हणजे धनदांडग्या, उच्चवर्गाकडून शोषित समाजातील स्त्रियांवर होणारा अत्याचार आणि त्यांची मुस्कटदाबी नामदेव कांबळे यांनी विविध प्रसंगांच्या माध्यमातून मांडली आहे. गजरीची मुलगी मुक्ती सरळ स्वभावाची, पायरुची मुलगी पद्मी घरकाम व शेतात काम करणारी तर सावित्री, सैनी, यमुना सारख्या कष्ट

करून अल्पमजुरीत स्वतःचे जीवन व्यतीत करताना दिसतात. तर मंगला जोशी, सुनंदा कान्हेरे या रघुच्या वर्गातील मुली रघु हा दलित आहे म्हणून त्याच्याशी फटकून वागतात.

कौसाचा नवरा यादव हा कौसावर प्रेम करणारा आणि तिच्यावर विश्वास ठेवणारा, सालगडी म्हणून दुसऱ्याच्या शेतात राबतो, त्याचा बाप सुभाना शांत, मायाळू, सरळ मनाचा, कौसावर गजरी अन्याय करते हे समजल्यावर तो सतत आपल्या सुनेची बाजू घेऊन तिला आधार देतो. गजरीच्या कटकारस्थानामुळे घराची वाटणी होते. सुबाना स्वतः आपल्या मुलाला वेगळा प्रपंच थाटण्याचा सल्ला देतो, पाठीबा देतो. वाळंबीचा नवरा 'कळणू' हा वारलेला आहे पण तो वाळंबीच्या स्वगतातून कादंबरीमध्ये विविध प्रसंगाच्या निमित्ताने वाचकांसमोर येतो. त्यातून तो भविष्याचा विचार करणारा, शांत आणि समंजस स्वभावाचा असतो हे लक्षात येते. गावात गोपाळराव देशमुख, पांडूरंग पाटील, भुजंगराव, जगदीश सरपंच ही वरिष्ठ वर्गातील माणसे त्यांचे गावातील सर्वांवर एक वर्चस्व आहे. तसेच कृषि संस्कृतीवर आधारीत या गावात पाटील, देशमुख, मारवाडी, धनगर, मांग, महार, चांभार, सुतार, न्हावी, वाणी अशी वेगवेगळ्या जातीधर्माची माणसे परस्परांवर अवलंबून राहतात. यातून लेखकाने शेतकरी, शेतमजूर आणि कृषि संस्कृतीवर आधारीत असलेल्या बारा बलुतेदार आणि अठरा अलुतेदार यांचे चित्रण करून प्रत्येक जातीचे एक स्वतंत्र अंतर्गत व्यवहार त्या सोबतच जाती-जातीच्या माणसांतील एक समूहभाव प्रकट केला आहे.

रघु या कादंबरीतील एक विशेष पात्र आणि नायक आहे. शिक्षणाची प्रचंड आस त्यासोबतच मांग जातीत जन्माला आल्यामुळे दैन्य, दारिद्र्य, अपमानाचे घटके सहन करावे लागतात. यामुळे अस्वस्थ होताना दिसतो. वाळंबीसोबत शेतात काम करतो, सुट्टीदिवशी मोलमजुरी करतो. समाजातील सर्व परंपरेनुसार, गावकीची कामं करावी लागतात. त्यामुळे अपमानात व्हावं लागतं. याविषयी त्याच्या मनात प्रचंड चीड दिसून येते. शाळेत बकाल सरांकडून अन्याय होतो तर सोनकर सरांच्याकडून त्याच्या बुद्धीमत्तेचे कौतुक होते. त्याला शिकण्यास प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे त्याला ज्ञानाची भूक असलेला रघु आपले मन अभ्यासात गुंतवून चांगले शिक्षण घेऊन स्वाभिमानाने जगण्याची उर्मी आणि ध्यास यामुळे त्याच्यात प्रचंड आत्मविश्वास निर्माण होतो. मातंग जातीत जन्मल्यामुळे समाजाकडून सतत होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला आणि घरातील दारिद्र्याला तोंड देताना सतत दुःखद अनुभव घेणाऱ्या रघुला मॅट्रिकच्या परीक्षेत पहिल्या नंबरने पास झाल्यामुळे एक आशावाद मनात कोंब धरू लागतो. त्यातूनच उच्चशिक्षणाचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून तो वाटचाल करण्यासाठी सिध्द होताना दिसतो.

भुकेची दाहकता/चित्रण :

अभावग्रस्त समाजाची वेदना भुकेच्या माध्यमातून या कादंबरीतले नामदेव कांबळे यांनी मांडून मांग कुटुंबाच्या दुःखाला वाचा फोडली आहे. कादंबरीच्या प्रारंभीच पावसाने काहूर माजवला होता. गावात सगळीकडे पाणीच पाणी, सगळे व्यवहार ठप्प झाले. त्यामुळे तळहातावर पोट भरणाऱ्या मांगाची तर त्रेधा तिरपिट उडाली होती. वाळंबीला पावसामुळे रोजगार मिळत नाही. इतरांप्रमाणे शेतातून आंबाडीची भाजी भाकरीच्या पिठात कालवून पाच सहा दिवस भाकरी करून मुलांन घालते पण एक दिवस असा उजाडतो की फक्त एकाच भाकरीचे पिठ शिल्लक असते त्यात आंबाडीची भाजी घालून भाकरी करावी तर उरलेल्या पिठाची भाकरी रघुला भूक लागली म्हणून त्याने भाकरी करून खाली आता काय करायचं हा मोठा प्रश्न वाळंबीच्या समोर आ वासून उभा राहतो. आपल्या लहान दिराच्या घरी म्हणजे पायरुच्या घरात तरी जरा पीठ असेल तर त्याची बायको रघु पीठ मागायला येताच म्हणते, "पोटात इस्तो करायची येळ आली जणू तुले कुठले देवाव पीठ तरी" शेवटी वाळंबी पोटाची आग शमवण्यासाठी मीठ, मिरची घालून खळात घालून चटणी करून आंबाडीच्या भाजीत घालते आणि तशीच मूठ मूठ भाजी प्रत्येकाच्या पुढ्यात ठेवते. तर पायरू दोन दिवस पोरं उपाशी आहेत म्हणून गोपाळराव देशमुखाच्या दारात जावून ज्वारीची मागणी करतो तेव्हा साऱ्या गावाचा छिलेल माणूस असणारा देशमुख पायरूला

म्हणतो, “आसं कर, जराभरानं दे भाबीले धाडून त्याच्या मनात शंकेची पाल चुकचुकते पण पोटाची भूक येथे त्याला देशमुखा घरी हरणीला पाठवण्यापासून रोखू शकत नाही आणि देशमुख पायलीभर ज्वारीसाठी हरणीवर अत्याचार करतो. हरणीही तो अत्याचार पोटासाठी निमूटपणे सहन करते. म्हणजे पोटाची आग माणसाला काय काय करायला लावते याचे आणखी एक विदारक दर्शन लेखकाने केले आहे तो प्रसंग म्हणजे एकनाथ वाण्याची म्हैस मरते तेव्हा ती ओढून टाकण्याचे काम गावातील दलितच करतात. आणि मेलेल्या म्हैशीचे (जनावराचे) मांस घेण्यासाठी गर्दी करतात. मांस घराकडे नेतात नंतरही कितीतरी वेळ वेटाळातील मांग बायका, माणसे, मुले, मुली म्हशीच्या निःश्राण देहाला आपापल्या परीने लुचतच राहतात किंवा पाऊस पडावा म्हणून मांगांनी धोंडी मागावी ही परंपरा गावात असते. तेव्हा लहान मुलाने नागडे होऊन हातात मुसळ धरावे लागते यावेळी वाळंबी आपल्या लहान मुलाला सीतारामाला हे काम करण्यासाठी तयार करते. दिवसभर सीताराम गावात ओल्या अंगाने धोंडी मागत फिरतो. गावातले लोकही मांगाच्या झोळीत दाणगोटा टाकतात. हे सर्व पाहता असे लक्षत येते की, घरात थोडाफार दाणगोटा यावा व काहीवेळच्या भूकेचा प्रश्न संपावा यासाठी तर वाळंबी सीतारामाला हे काम करण्यास भाग पाडत असेल का? अर्थात याचे उत्तर हो! असे द्यावे लागते.

तसेच सुगीच्या दिवसात ज्वारीचे किंवा गव्हाचे खळे झाल्यावर शेतमालकाने धान्याची पोती घरी नेल्यानंतर मातीत उरलेली, राहिलेली ज्वारी किंवा धान्य राहते ते म्हणजे ‘मातेरे’ ते गोळा करावं, धुवावे आणि त्यातून हाती लागलेली ज्वारी खावी. तसेच ग्रहणाच्या दिवशीही ‘हे दान सुटे गिऱ्हाण’ अशी आरोळी ठोकत धान्य, कपडालत्ता, पैसे मागत फिरायचे हे काम वाळंबी आणि मांग वेटाळ्यातून अन्य कुटुंब करताना दिसतात.

थोडक्यात, येथील समाजव्यवस्थेने मांगांच्या नशीबी भूक, मागतेपण कायमचे कोरले आहे. याचे वास्तव, दाहक आणि विदारक रूप या कादंबरीत चित्रित होताना दिसते.

जात वास्तवता :

हजारो वर्षे दलित समाजावर अस्पृश्यतेचा कलंक लागलेला आहेच. दलित म्हणजे अतिशुद्र त्यांना समाजव्यवस्थेने सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आदी सर्व हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित ठेवले आहे. दलितांना सवर्णांची चाकरी करायची, त्यांची सेवा करायची त्यांच्या सर्व लग्नकार्यादी काम असु दे किंवा कोणतेही काम असुदे त्यांनी राब राब राबायचे पण त्या मोबदल्यात पोटभर अन्न मिळेल या आशेवर राहायचं. पण “कामाला पुढे पण खायला मागे” अशी अवस्था सर्व दलितांच्या जीवनात पिढ्यान्पिढ्या दिसून येत होती. याला या कादंबरीतील ‘मांग’ वेटाळ्यातील जातीचे जगणं ही अपवाद नाही. श्रावणातील शेवटच्या सोमवारी गाव पंगत म्हणजे “लाखोलीची पंगत” व्हायची त्यासाठी दिवसभर मांगांनी जेवणासाठी लाकडे फोडून दिली होती. पण जेवणाच्यावेळी गावातल्या लोकांच्या अनेक पंगती उठल्यापण मांगांना जेवायला लवकर कोण वाढत नाही. शेवटी बऱ्याचवेळाने पंगत बसते पण ज्यांनी लाकडं फोडली त्यांनाच जेवण मिळणार असा फतवा काढला जातो. हाता-तोंडाशी आलेला घास मांगांच्या पोरंपासून म्हातान्यांकडून काढून घेण्याची वेळ येते हा अपमान रघुला अस्वस्थ करतो. तसेच धोंडी मांगांनी मागायची, गिऱ्हाण मागायचं ‘दे दान सुटे गिऱ्हाण’ किंवा ज्वारीचे गव्हाचे खळे झाल्यावर ‘मातेरे’ गोळा करणं असो, शिंदीच्या झाडापासून झाडू तयार करणे, दोरखंड तयार करणे अमावास्या मागणे, जोगवा मागणे, देवीच्या घटासाठी घोघर पत्र्या भरणे आदी कामं ‘मांग’ जातीच्या लोकांना करावी लागत. गावगाड्यात जगायचे तर विरोध करता येत नव्हता. होणारा अन्याय, अपमान गिळत जगायचं याची जाणीव वाळंबीला होतीच म्हणून ती म्हणते, “निऱ्हा आपीमानाचं जीणं ह्ये, जीव जात नाही म्हून आरूळ्या देणं ह्ये! पण आम्हाले नाही न टाकता येत” ही तडजोड वाळंबीच्या कुटुंबाला तसेच अनेक मांग वेटाळ्यातील मांगांना अन्याय सोसत जगणं भाग पडत.

कादंबरीतील लेखनशैली :

नामदेव कांबळे यांनी तृतीय पुरुषी निवेदन पध्दतीचा उपयोग करून निवेदनासाठी नागर भाषेचा वापर तर पात्रांच्या तोंडी असणारे संवाद वैदर्भी बोलीत मांडले आहेत. जसे पायरूची बायको हरणी देशमुखाकडे जाऊन ज्वारी आणते तेंव्हाचा दोघा नवराबायको संवाद – पायरू म्हणाला,

“मोठीले दे न त्यातली आस्तरेक”

“काहून?”

“आ व S S दे म्हणलं तर देवाव बाई माणसानं. तिथे पोन्हं सोन्हं निस्त्या अंबाडीच्या भाजीवर हयेत”

“आसू द्या. आंग मोडेस्तोर कष्टाव लागलं मले, तव्हा कुठी बुवानं पायलीभर जेवारी घातली वटीले”

वेटाळा, वंजुळभर, फांदोरी, चिवड चोंभाळणे, ऐणा झिपल्या, झडी, चोंभाळणे इ. ग्रामीण शब्द आणि येडी व्हाऊन पेडा नाको खाऊ, खायले भागो भागो आन् कामाले आग लागो, वन जळते जन पाहयते, मन जळते कोण पाहयते, येळलं केलं वनवासाले सिताफळ! फुसकं लागलं तर निन्हाच ढोपरानं उकरता तुम्ही, आदी म्हणीचा वापराने विदर्भी ग्रामीण बोली. तसेच विदर्भातील जीवन संदर्भ व्यक्त होतो. त्यातून लोकभाषेचा जिवंत आविष्कार प्रकट होतो.

समारोप :

थोडक्यात, राघववेळ या कादंबरीमध्ये नामदेव कांबळे यांनी स्वातंत्र्यानंतर दलित समाजातील माणसाला आलेले स्वत्वाचे भान मांग कुटुंबातील ‘रघु’ या प्रमुख व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून रेखाटले आहे. वाळंबी, रघु यांच्या विचारातून आणि कृतीतून दलितांनी पिढ्यान्पिढ्या भोगलेल्या अन्याय, अत्याचार याला निपटून काढण्यासाठी शिक्षण हाच पर्याय आहे. त्यासाठी त्यांची चाललेली अखंड धडपड व त्या धडपडीला ‘रघु’च्या मॅट्रीकमध्ये पहिल्या नंबरने पास होणं यातून यश मिळते. त्यातून रघुच्या उज्ज्वल भविष्याच्या स्वप्नाला एक पालवी फुटावी याचे उत्तम चिंतन कादंबरीच्या समारोपामध्ये वाचकांना पाहायला मिळते. एका अर्थाने ‘राघववेळ’ ही परिवर्तनाची एक नांदीच ठरते असे म्हटले तर वावगे ठरत नाही हे निश्चित!

निष्कर्ष :

1. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक, राजकीय लढ्यामुळे अभावग्रस्त दलित बांधवांमध्ये आत्मभान स्वभान जागृतीचा प्रारंभ झाला.
2. ‘राघववेळ’ ही कादंबरी एका मांग कुटुंबाची कुटुंबकथा आहे. पण त्यासोबतच अवघ्या गावगाड्यात कारू नारू या सर्वांचेच चित्रण येते.
3. कमालीचे दारिद्र्य, भूक, उपासमार यांच्यावर मात करून शिक्षणाच्या संस्काराने दलित ‘रघु’च्या माध्यमातून जीवनविषयक आशावादी दृष्टिकोन लेखकाने मांडला आहे.
4. वैदर्भी बोली भाषेतील संवाद, म्हणी यांचा लेखकाने केलेला वापर कादंबरीला लोकभाषेच्या जिवंत आविष्काराचे स्वरूप देते.
5. विधवा वाळंबीच्या रूपाने एका दलित स्त्रीच्या संघर्षाचे आणि तिच्या कष्ट, उपासमार सहन करीत आपल्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाचे संस्कार करणाऱ्या स्त्रीची जिद्द साकारण्यात लेखक यशस्वी ठरले आहेत.
6. ‘राघववेळ’ ही कादंबरी म्हणजे दलित समाजाच्या आशा पल्लवित करून परिवर्तनाची एक नांदीच ठरते हे निश्चित.

संदर्भ :

1. कांबळे नामदेव : ‘राघववेळ’, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, प्रा.लि., पुणे, आवृत्ती दुसरी 1996.
2. पाटील तानाजी राऊ : मराठी कादंबरी समीक्षा डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 5 फेब्रुवारी 2009.

उत्तम कांबळे यांच्या 'अस्वस्थ नायक' मधील वर्तमानकालीन सुशिक्षित बेकाराची अस्वस्थता

डॉ.सिंधु जयवंत आवळे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर.
ई-मेल : drsindhuawale@gmail.com
मो.नं.९७६७२४९९९९

दलित साहित्यिकांच्या तिसऱ्या पिढीचे साहित्यिक उत्तम कांबळे यांची पहिली श्राद्ध (१९८६) आणि अस्वस्थ नायक (२००८) ही दुसरी कादंबरी. 'श्राद्ध' या कादंबरीत दलितांमधील अंतर्गत दुफळीचे, दुहीचे दर्शन घडविले आहे. 'अस्वस्थ नायक' ही कादंबरी एका सुशिक्षित तरूणाच्या भावविश्वाशी निगडित आहे. हा तरूण म्हणजे इथल्या समाज व्यवस्थेने, शिक्षण व्यवस्थेने नाकारलेला पण तरीही शिक्षणावर, शिक्षकी पेशातल्या चांगुलपणावर श्रद्धा बाळगणारा आहे. तो डी.एड. झालेला आहे. मास्तरकी मिळविण्यासाठी पायपीट करतो आहे. या भटकंतीमध्ये त्याला समाज व्यवस्थेचे, शिक्षण व्यवस्थेचे जे अनुभव येतात ते विदारक आहेत.

उत्तम कांबळे यांनी जागतिकीकरणाच्या या रेट्यामध्ये सर्वसामान्यांना जगण्यासाठी तीव्र संघर्ष करावा लागतो आहे. 'आहे रे आणि नाही रे'च्या या वर्ग संघर्षात एक प्रचंड मोठी आर्थिक विषमतेची दरी निर्माण झाली आहे. त्यात सर्वसामान्य माणूस खोलवर बुडतो आहे. त्याचबरोबर उच्चशिक्षण घेऊन नोकरी मिळत नाही. बेकारीचा प्रश्न अधिक बिकट होऊन आजचा तरूण अस्वस्थ होत आहे. त्याचसोबत महागाई, विविध क्षेत्रातला भ्रष्टाचार, राजकारणी लोकांचे डावपेच या सर्वांमुळे दारिद्र्य आणि भूक याला तोंड देताना जगण्यासाठी चाललेली धडपड आजच्या तरूणांना अस्वस्थ करते आहे. जगण्याची लढाई, भूक भागवण्याची लढाई त्यासाठी अस्वस्थ झालेल्या नायकाची ही प्रातिनिधीक कथा आहे. या कादंबरीतील नायक प्रशांत देसाई डी.एड्. चे शिक्षण पूर्ण झालेला. ओ.बी.सी. प्रवर्गामध्ये असलेला. त्याला पदोपदी संघर्षाला तोंड द्यावे लागते. ही लढाई भूकेची, बेकारी नष्ट करण्यासाठीची, धर्मांध मूलतत्त्ववाद्यांच्या विचाराशी, राखीव जागांचे भांडवल करणाऱ्या राजकीय नेत्यांशी आहे. म्हणून या अस्वस्थ नायकाचा संघर्ष स्पष्ट करण्यासाठी उत्तम कांबळे 'पुन्हा काही अस्वस्थ शब्द' या आपल्या मनोगतात म्हणतात, "भूक भागवण्यासाठी त्याला एक प्रचंड लढाई करावी लागत आहे. रोज रक्तबंबाळ होऊन, कुजत चाललेल्या आणि नव्याने

उसवत चाललेल्या जखमा घेऊन अनेक अस्वस्थ नायक आज लढत आहेत, काही हरत आहेत, तर काही यशाच्या कल्पना बाळगून पुनः पुन्हा लढत आहेत.” या भुकेच्या लढाईत माणूस माणसाप्रमाणे कसा दुरावत आहे, याचे प्रत्ययकारी दर्शन येथे घडते.

* भुकेमुळे अस्वस्थ झालेला नायक :

प्रशांत देसाई डी.एड.च्या शिक्षणासाठी घरची शेती विकून प्रवेश घेतो. उन्हाळ्याच्या दिवाळीच्या सुट्टीत मजुरी करून वहा पुस्तकांसाठी पैसे मिळवतो. शिक्षण पूर्ण करतो. आदर्श शिक्षक बनण्याचे स्वप्न बाळगणारा नायक नोकरीसाठी शहराकडे धाव घेतो. शहरात मित्रांच्या खोलीत राहण्याचा प्रश्न मिटतो. पण भुकेचं काय? नोकरीसाठी कपड्यांच्या दुकानात, खेळण्याच्या दुकानात, चहाच्या टपरीवर प्रयत्न करतो पण तेथेही अपयश येते. गावाकडून आणलेल्या भाकऱ्याही संपतात. लाकडासारख्या झालेल्या भाकऱ्यांवर पाणी मारून खाण्याची वेळ येते. भाकरीचा प्रश्न सोडवण्यासाठी नोकरी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. या भुकेपायी एकेदिवशी तो अनोळखी लम्बाच्या जेवणाच्या पंगतीत बसतो. पण कुणीतरी भिकारी जेवणाच्या पंगतीत बसला ही कुणकुण लागताच त्याला लाथा घालून, शिव्या देऊन कार्यालयाच्या बाहेर काढले जाते. भूक ही भावी शिक्षकाला मार खायलाही शिकवते. प्रशांत हा उच्चशिक्षित आहे पण बेकार, त्यामुळे आर्थिक चणचण, पैसा नाही म्हणून पोटभर अन्न नाही. भुकेने पोटात वळवळणाऱ्या आतड्यांना शांत करण्यासाठी विलक्षण कुतरओढ होत असते. बऱ्याचवेळा प्रशांतला भुकेवर मात करण्यासाठी चिरमुरे खाऊन तर काहीवेळा बागेतल्या नळातील पाण्यावर पोट भरावे लागते. बऱ्याचवेळा एखादा अशिक्षित अन्न, वस्त्र, निवाऱ्यानिशी व्यवस्थित जगू शकतो पण सुशिक्षित माणसाला त्याच्या लायकीप्रमाणे नोकरी मिळाली नाही तर बेकारीचे, लाचार जीण जगावे लागते. अर्थात या कादंबरीमध्ये बेकारी आणि भूक यांचा परस्पर अनोन्य संबंध असतो याचे प्रत्ययकारी चित्रण येते.

* शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता :

सद्यःकाळात उच्चशिक्षित तरुण पिढी बेकार राहण्यामध्ये शिक्षण क्षेत्रामधला भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे. शिक्षण क्षेत्रातल्या भ्रष्टाचाराचे अक्राळविक्राळ रूप या कादंबरीतील अनेक प्रसंगांच्या निमित्ताने प्रकट होताना दिसते.

नायक प्रशांत असाच एकेदिवशी नोकरीसाठी न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये जातो. तेव्हा शाळेतला शिपाई कालच एका जागेसाठी संस्थेच्या अध्यक्षांनी एक लाख रूपये लाच घेतल्याचे सांगतो. त्या

शाळेतल्या उपहेडसरांना प्रशांत आपली व्यथा मांडतो तेव्हा तो प्रशांतकडे तुच्छतेने पाहून म्हणतो, “आमच्याकडे जागा शिल्लक नाहीत आणि का हो, नोकरी म्हणजे रस्त्यात जाता-जाता तीर्थप्रसाद घेण्यासारखी गोष्ट राहिली आहे असं वाटतं का तुम्हाला?.... नोकरीसाठी प्रयत्न ही कल्पना आता मार्ग पडली आहे. प्रयत्नांची जागा आता पैशानं घेतली आहे.” याचा अर्थ शिक्षण क्षेत्रात गुणवत्ता, प्रयत्न यांची किंमत काडीमोड झाली आहे. जनशिक्षण संस्थेतील सेक्रेटरीही तुम्ही नोकरीसाठी कितीपर्यंत ‘चाल’ करू शकाल? असा प्रश्न विचारतात. याचा अर्थ शिक्षण क्षेत्रात पैशाचा मांडलेला बाजार याचे भयावह रूप पहायला मिळते.

* राजकारणामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता :

‘अस्वस्थ नायक’ मध्ये कादंबरीकाराने सद्यःस्थितीतील राजकीय नेत्यांचे ढोंगी रूप मांडले आहे. त्याचबरोबर राखीव जागांचे ‘राजकारण’ करून स्वतःचे भले करणारे समाजात जातीअंतर्गत कलह निर्माण करतात. याचेही गंभीर चिंताजनक चित्रण केले आहे.

नायक हा सुशिक्षित बेकार आहे. त्याला राखीव जागाच जबाबदार आहे असे राखीव जागांचे विरोधक बिंबवतात. मागासवर्गीय विद्यार्थी कमी टक्केवारी असतानाही राखीव जागांमुळे डॉक्टर, इंजिनीअर बनतात. त्यामुळे आपल्या व्यवसायाला योग्य न्याय देऊ शकणार नाहीत. असाही समज निर्माण होतो. तर मागासवर्गीय म्हणतात की, सवर्णांनी शेकडो वर्षे आमचा छळ केला. आमच्या असंख्य पिढ्या बरबाद केल्या. आता कुठे आमची एखाद दुसरी पिढी शिकते आहे तर तिचाही घास हिसकावून घेता आहात. ही बेकारी आमच्यामुळे नव्हे तर यंत्रामुळे, जागतिकीकरणामुळे वाढली आहे. म्हणजे राखीव जागांचे भांडवल राजकीय नेते करून विरोधक व समर्थक तयार करतात आणि स्वतःचे अस्तित्व राजकारणात कायमपणे आबाधित ठेवतात. या दोघांच्या भूमिका बघून माझ्यासारख्या बेकाराचं काय? त्याला भूमिकाच नसते काय? असा प्रश्न त्याला अस्वस्थ करतो.

आजच्या बेकारी व भ्रष्टाचाराच्या समस्येचे मूळ कारण राजकीय नेत्यांच्या ढोंगी आपमतलबी आणि मुत्सद्दीपणामध्ये आहे हे कादंबरीकाराने निदर्शनास आणले आहे.

* धर्मकारणामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता :

या कादंबरीमध्ये अयोध्या रामजन्मभूमी, बाबरी मशीद यांच्या निमित्ताने देश कसा कानाकोपऱ्यातून पेटून उठला. त्याचे प्रत्ययकारी चित्रण, प्रशांतच्या नोकरीच्या निमित्ताने चित्रित होते.

समाजशिक्षक होण्याच्या नादाने प्रशांत गजानन शास्त्रीकडे जातो. तेथे तीर्थ विकण्याच्या निमित्ताने धर्मप्रसार कसा करायचा हे त्याला सांगितले जाते. तो ही पैशासाठी घरोघरी तीर्थांची बाटली व धर्म प्रसाराच्या छापील प्रचारपत्रिका वाटतो. तीर्थ विकत असताना त्याला घरोघरी वेगवेगळे अनुभव येतात. एका प्राध्यापकाच्या घरी जातो तेथे धर्म, अध्यात्म, भाकरीचा प्रश्न यावर गंभीर चर्चा होते. तर एका घरी धर्माधपणा, मूलतत्त्ववादीच्या भूलथापांना तुम्ही तरूण बळी पडता म्हणून एक वृद्ध प्रशांतवर चिडतो. तर एक धर्माचा पुजारी प्रशांत तीर्थ विकतो हे पाहून खूश होतो. धर्म अधर्माची लढाई होईल त्यात धर्माचा विजय होईल. परंतु धर्माच्या विजयानंतर माझ्या नोकरीचा प्रश्न सुटेल काय? याचे समाधानकारक उत्तर त्याला मिळत नाही. दुसऱ्याच दिवशी बाबरी मशीद उद्ध्वस्त होते. त्याचे पडसाद देशभर दंगल, जाळपोळ संचारबंदीच्या रूपाने उमटतात. धर्म माणसाचा बळी घेतो की माणूस धर्माच्या नावानं माणसाचा बळी घेतो या विचाराने प्रशांत अस्वस्थ होतो. धर्माच्या नावाखाली तरूणांची दिशाभूल करणारे धर्माध लोक धर्माधर्मात तेढ निर्माण करून धर्मकारण करतात. याचे प्रत्ययकारी दर्शन कादंबरीकार प्रशांतच्या नोकरीच्या निमित्ताने करताना दिसतात.

थोडक्यात - 'अस्वस्थ नायक' मध्ये जागतिकीकरणाच्या युगात 'आहे रे नाही रे' या वर्गाची स्थिती व अवस्था प्रशांत देसाई या सुशिक्षित बेकार असणाऱ्या तरूण शिक्षकाच्या माध्यमातून मांडून त्या नायकाची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक पातळीवर होणारी कुतरओढ आणि त्यातून त्यांची होणारी अस्वस्थता वाचकांना अंतर्मुख करते.

* संदर्भ :

१. उत्तम कांबळे : 'अस्वस्थ नायक', मनोविकास प्रकाशन, पुणे, सुधारित तिसरी आवृत्ती, २०१०.
२. सरोज जगताप : 'अस्वस्थ नायकाचे अंतरंग' मनोविकास प्रकाशन, पुणे, २०१२.
३. प्रल्हाद लुलेकर : 'निवडक उत्तम कांबळे', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, २०१०.